

“МЕЧІ У НИХ НЕ МЕНШІ, НІЖ ДРОТИКИ В ІНШИХ НАРОДІВ, А НАКОНЕЧНИКИ ДРОТИКІВ БІЛЬШІ, НІЖ МЕЧІ”: КЕЛЬТСЬКА ЗБРОЯ У ГРЕКО-РИМСЬКІЙ ІКОНОГРАФІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Геннадій Казакевич

***“Their Swords are as Long as the Javelins of Other Peoples, and Their Javelins have Points Longer Than Swords”:* Celtic Weapons in Greek and Roman Iconography and Historiography**

The studies on the Iron Age Celtic warfare usually tend to put together three types of data: Greek and Roman literary sources, iconographic artefacts as well as the archaeological materials. In reality, we have at least two different images of the Celtic warfare. The Classical historians and artisans who pursued some political aims describing the Celtic warriors had constructed the first one. Another one had been created by the Celts themselves, who practiced their burial rite in accordance with the Iron Age religious beliefs. While the “real” Celtic warfare can hardly be reconstructed, the author focuses on the comparison of the two “ideal” images just outlined.

According to the Classical sources, dozens of thousands of the Celtic warriors had attacked the civilized nations. In case of victory, the Celts used to cut off heads of their vanquished enemies and made mass suicides in case of their own defeat. They went into battle naked to demonstrate their rage and fearlessness, but they were unable to countervail the light infantry armed with missiles. The Celtic weapons had been huge, but poorly made. While the archaeology attests the usage of war chariots by the Celts, the Greek historiographers avoided to mention this type of military equipment for it had been considered an attribute of gods and epic heroes. While the Celtic war-bands were usually described as the disordered hordes, some passing remarks by Livy and Caesar give reason to suggest that the Celtic infantry was versatile enough to fight in both close formation and open order. The image of the Celts as the nomadic warrior people seems to be no more than the historiographic cliché. Recent strontium and oxygen isotope analysis of the La Tène cemeteries suggests that only a small part of the community took part in the population movements.

The Greek and Roman artists embodied the above-mentioned stereotypes in their works. They used to depict the Celts as the men with athletic figures, specific “barbarian” haircuts and the moustache. Typical Celtic warrior in the Greek and Roman iconography had been depicted as the naked infantryman, armed with the sword and the shield, who stood against either the fully armed hoplite or cavalryman. The artists rarely reproduced the authentic appearance of the Celtic weapons, with exception of the oval shields and sword-belts, which were considered as the ethnographic markers of the Celts. The author argues that while the Celtic military equipment fitted mainly for the hand-to-hand clashes, the findings of the javelins in the La Tène burials are far from being seldom. Similarly, large amount of the fibulae in the male graves may indicate that the nudity in combat was exotic custom not only for the Greeks and Romans, but also for the Celts themselves. Judging from the archaeological finds, the typical Celtic warrior was an infantryman armed with a single

multipurpose spear and an oval shield. The sword was an elite weapon of the chieftains, high-ranked warriors, equestrians etc.

*Special attention in the article is paid to the nomenclature of the Celtic weapons used in the Classical sources. The author comes to a conclusion that the words of the Celtic origin *gaesum* and *matara* (*mandaris*) widely used by the Greek and Roman authors originally referred to the multipurpose spear designed for the hand-to-hand fight. While the Greeks used a specific term *thureos* to define the Celtic shield, the Romans used the word *scutum* for both their own semi-cylindrical composite rectangular shield and the simply constructed Celtic oval shield. Similarly, both Greeks and Romans had not developed a specific term to define the Celtic long slashing sword, although the swords used by the Greeks and Romans themselves differed significantly from their Celtic counterparts.*

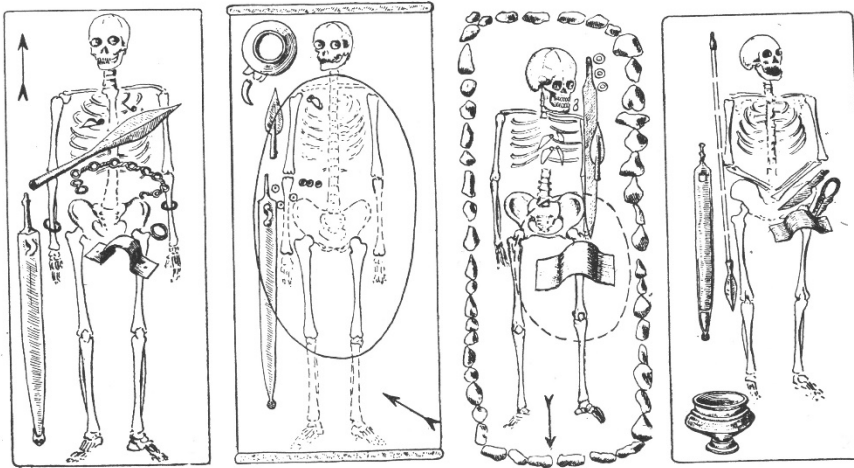
*Key words: Iron Age Celts, warfare, weapons, Classical sources, iconography, *gaesum*, *matara*.*

Тема військової справи та зброї стародавніх кельтів знайшла достатньо докладне висвітлення як в узагальнюючих працях [10; 18 та ін.], так і на сторінках спеціальних зброєзнавчих досліджень [12; 20; 16]. Їхні автори, зазвичай, звертаються як до археологічних знахідок кельтської зброї, так і до багатой античної традиції, представленій творами греко-римських істориків, а також пам'ятками мистецтва. Водночас, до спроб реконструкції «реальної» військової справи стародавніх кельтів слід ставитися обережно, адже дослідник зазвичай має справу з двома «ідеальними» образами кельтських воїнів. Перший з них був сконструйований греко-римськими істориками та митцями, які сприймали кельтів крізь призму «образу чужого» й переслідували власні політичні та ідеологічні цілі. Другий образ, сформований переважно завдяки знахідкам зброї у кельтських похованнях, створювали носії поховального обряду, які дотримувалися малозрозумілих нині релігійних уявлень та звичаїв. Про критерії відбору предметів озброєння, що потрапляли до поховального інвентарю ми не знаємо майже нічого. За таких умов єдиним об'єктивним джерелом інформації про військову справу кельтів залишаються самі предмети озброєння, які ми можемо порівнювати з описами та зображеннями античного часу. На основі такого порівняння можна наблизитися до розуміння відмінності між історичною реальністю військової справи кельтів та її сприйняттям в елліністичному та римському середовищі.

Найбільш докладні описи військової справи кельтів залишили Полібій, Тіт Лівій, Посидоній, фрагменти твору якого збереглися у цитатах Страбона, Діодора та Афінея, а також Юлій Цезар. Свідчення більшості цих авторів в цілому можна вважати достовірними: Полібій був знавцем військової справи й був знайомий з представниками римської військової еліти, які брали участь у війнах з кельтами, Посидоній тривалий час подорожував Галлією та спілкувався з місцевою знаттю, а Цезар особисто з 58 по 52 рр. до н. е. провів кілька напружених військових кампаній проти галлів. Проте, інформація, яку переказують ці та інші автори потребує прискіпливої верифікації принаймні з двох причин.

По-перше, греки та римляни висвітлювали кельтів у дусі «образу чужого», з притаманним йому широким використанням гіпербол, метафор та літературних кліше. Вони змальовували кельтів як «схиблених на війні» (Strabo. IV. 4. 2) кровожерливих дикунів, які легко здіймаються з місця й нападають на цивілізовані країни у пошуках трофеїв та плодючих земель для поселення. Чисельність кельтських нападників на сторінках праць античних істориків обраховується десятками, а нерідко й сотнями тисяч осіб. Водночас, враховуючи

тогочасний рівень розвитку військової логістики, будь-які повідомлення про кельтські армії чисельністю понад 10-15 тис. вояків викликають недовіру. Кельти не були кочовим «народом-армією», як їх описують античні письменники. Лише близько 25% чоловічих поховань латенського часу містять елементи озброєння та військового спорядження [13, s. 510] (ілюстрація 1) й, судячи з проведених останнім часом досліджень ізотопів стронцію у зубній емалі похованих, лише незначна частина з них справді брала участь у міграціях та переселеннях [21].



Ілюстрація 1. Кельтські воїнські поховання з території Богемії

По-друге, античні автори нерідко перекручували факти, створюючи міфи про зброю та військові традиції варварів. Автором найвідомішого з них був Полібій, який, описуючи кельтський меч, зазначав, що він позбавлений вістря й тому непридатний до колючих ударів. Крім того, через неякісне загартування кельтський клинок легко гнеться, тому воїн вже

після першого удару змушений встромляти меч у землю й випрямляти його ногою (Polyb. II. 28, 30, 33). Ця розповідь, згодом, була розтиражована Лівієм (Liv. XXII. 46; XXXVIII. 21) й навіть в історіографії новітнього часу її продовжували некритично переповідати [4, с. 255]. Однак металографічні та експериментальні дослідження довели, що більшість кельтських мечів була виготовлена з високоякісної сталі зі вмістом вуглецю 0,3-0,8% й мала вістря, придатні для завдання колючих ударів. Лише близько третини мечів було виготовлено з сирцевого заліза або м'якої сталі, проте навіть їх можна було достатньо довго використовувати у бійці, ризикуючи лише пошкодженням ріжучої кромки [16, р. 134-156, 164; tab 9]. Інформатор Полібія, таким чином, або свідомо викривив факти, намагаючись підкреслити військово-технічну перевагу римлян над варварами, або невірно інтерпретував побачені наслідки поширеного серед кельтів звичаю навмисного псування зброї з ритуальною метою.

Другий поширений міф стосується кельтських бойових колісниць, вісі яких, за твердженням деяких авторів, оснащувалися сталевими серпами. Зокрема, Фронтін згадує про те як війська Цезаря одного разу зупинили «серпоносні квадриги галлів» [Gallorum falcatas quadrigas] (Strat. II. 3. 18). Озброєні серпами колісничі бриттів під назвою «ковінни» [covinnos] згадує Помпоній Мела (III. 52. 3-4), а Лукіан повідомляє про дрепанофори, які малоазійські галати, нібито, застосували у битві з Антіохом III (Zeux. 8-11). Водночас, О. Габелко справедливо вказує на те, що усі ці джерела є вторинними й не відрізняються достовірністю [2]. До того ж, серед численних відомих на сьогодні знахідок спорядження кельтських колісниць жодного серпа знайдено поки що не було.

Стереотипні уявлення греків та італіків про їхніх північних сусідів знайшли відображення й в образотворчому мистецтві. Можна виділити дві основні групи зображень кельтських воїнів

у мистецтві елліністичного часу. Перша з них представлена творами монументальної пропаганди, які створювалися з метою уславлення перемог над варварами. До другої належать предмети особистого користування, зокрема, статуетки апотропеїчного або меморіального характеру, малюнки, які прикрашали посуд, а також рельєфи на надгробках та саркофагах. Усі ці пам'ятки, мистецтвознавчий аналіз яких здійснено у працях П. Беньковського [7] та Дж. Р. Маршала [15], мають низку спільних рис, що стосуються відтворення образу кельтського воюка та його паноплії.

Провідним сюжетом творів мистецтва, які зображували кельтів (галатів) була тема війни з варварами й перемоги над ними. В межах цієї основної сюжетної лінії зображувалися власне батальні сцени, поранені кельтські воюки, а також трофейна зброя. Метафорою боротьби з кельтами (галатомахії) нерідко виступала міфологічна битва олімпійських богів з гігантами й титанами. Акцент робили також на божественому втручанні у перебіг війни. Так, наприклад, теракотовий фриз храму з Чівітальба (Північна Італія, II ст. до н. е.) відтворює переказану Павсанієм оповідь про поразку кельтів під час нападу на Дельфійське святилище, коли на допомогу захисникам прийшов сам Аполлон. Прикметно, що храм у Чівітальба було споруджено поблизу місця битви римлян з коаліцією італійських та кельтських племен при Сентіні у 295 р. до н. е. [6, р. 63].



Ілюстрація 2. Зображення трофейної кельтського військового спорядження з вівтарю храму Афіни у Пергамі: шолом, ярмо бойової колісниці, щит, меч.

Грецькі та італійські митці нерідко намагалися підкреслити перевагу своїх співвітчизників над кельтами, зображуючи останніх у більшості випадків як піших воїнів, а їхніх супротивників – вершниками. В реальності ж саме кіннота, сформована з представників знаті та їхніх слуг, становила основу кельтського війська й славилася в античному світі високими бойовими якостями. Упродовж III ст. до н. е. кельти активно використовували бойові колісниці, що засвідчено, зокрема, археологічними знахідками [22]. Але писемні джерела, що розповідають про боротьбу з кельтами на Балканах та у Малій Азії, як не дивно, цей вид озброєння взагалі не згадують, хоча колісниці варварів мали б видаватися грекам неабиякою екзотикою. Лише на рельєфах храму Афіни Нікіфори, зведеного на честь перемоги пергамського царя Евмена II над галатами у першій третині II ст. до н. е., серед зображень трофейної кельтської зброї

представлене ярмо бойової колісниці [9, Taf. XLIII, XLV, XLVI] (ілюстрація 2). Схоже, що грецькі джерела свідомо уникали згадок про бойові колісниці у кельтів, адже у їхній власній міфології цей вид зброї був атрибутом богів та героїв. Навпаки джерела італійського походження неодноразово повідомляють про використання кельтами колісниць.

Практично усі пам'ятки мистецтва елліністичної доби зображують кельтських вояків як чоловіків високого зросту та атлетичної статури. У більшості випадків фігури воїнів представлені оголеними; лише інколи вони мають пояси або плащі. Зауважимо, що їхні супротивники на батальних сценах зазвичай мають повний комплект захисного спорядження. Традиція зображувати кельтських воїнів оголеними ґрунтувалася на реальних фактах: етика «героїчного» суспільства вимагала демонструвати «священний жар» битви, презирство до ворога та відсутність страху перед можливими пораненнями. В ірландських сагах подібна поведінка воїна носить назву *ferg* «гнів».



Ілюстрація 3. Переможений галл, який здійснює самогубство (за Andrae 2001).

Водночас, античні митці явно перебільшували поширеність даної практики у кельтському середовищі. Полібій, на опис битви під Теламоном у 225 р. до н. е. зазвичай посилаються як на хрестоматійний приклад «героїчної оголеності» кельтів, насправді підкреслює, що без одягу йшли у бій лише деякі найхоробріші воїни й така поведінка римлянами розглядалася радше як незвична (Polyb. II. 28-29). Водночас, велика кількість фібул у воїнських похованнях латенського часу засвідчує, що сучасників кельтських війн з греками й римлянами у III-II ст. до н. е. принаймні ховали вдягненими. На бронзовій пластині казана з Гундеструп, на якій зображене варварське військо на марші, усі воїни також носять одяг.

Велику увагу митці елліністичного часу приділяли зображенню обличчя та зачіски кельтських вояків. Майже всі відомі голови кельтів прикрашають довгі вуса та настовбурчене довге волосся. Такою є, зокрема, «голова кельта» з Каїрського музею – одне з

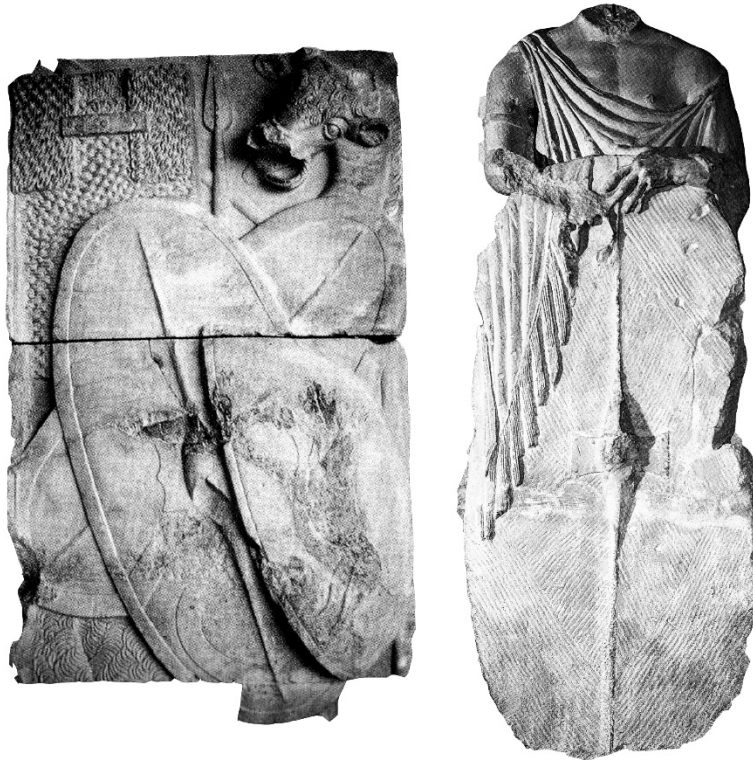
найбільш ранніх портретних зображень кельтського воїна (перша половина III ст. до н. е.). Воно добре узгоджується з описом зовнішності кельтських чоловіків, який наприкінці II ст. до н. е. залишив Посідоній: «вони постійно миють голову водою з вапном і зачісують волосся з лоба на тім'я й на задню частину шиї, від чого стають схожі на Сатирів і Панів; їх волосся настільки товщає від цих дій, що жодним чином не відрізняється від кінської гриви. Деякі голять обличчя,

а деякі відрощують коротку бороду; знатні чоловіки голять щоки, але залишають вуса, які ростуть вільно й закривають рот» (Diod. Sic. V. 28. 31. 32).

Саме такий вигляд мають найвідоміші зображення кельтських воїнів доби античності – скульптурні портрети переможених галлів, створені ймовірно, Епігоном бл. 225 р. до н. е. на замовлення пергамського царя Аттала I. Для останнього перемога над малоазійськими галатами була першим великим військовим успіхом за який він, до того ж, отримав титул Сотер («Рятівник»). Скульптурна композиція, яка зображувала вмираючих та вбитих варварів була відлита з бронзи й встановлена у центрі еллінської цивілізації – на Афіньському акрополі (Paus. I. 25. 2). Симптоматично, що сусідами переможених галатів були композиції, сюжетами яких була боротьба з гігантами, амазонками й персами.

До нині збереглися лише римські копії окремих скульптур монументу. Вояки, яких вони представляють, зображені оголеними й стікаючими кров'ю, хоча деякі все ще продовжують стискати зброю. Особливу увагу привертає фігура воїна у плащі, який однією рукою притримує тіло жінки, а іншою встромляє меч собі у груди (ілюстрація 3) – прозорий натяк на численні згадки у джерелах колективних самогубств переможених кельтів (Appian. Celtica. XI; Just. XXVI. 2. 4). Проте, найвідомішим античним скульптурним зображенням кельтського вояка безперечно вважається т. зв. «Галл, що вмирає». Серед предметів озброєння, що зображені поруч із ним – сурма, яка має вигляд літери «С». Масове використання духових музичних інструментів (карників) засвідчене писемними джерелами, хоча форма цих інструментів, судячи з зображень на римських монетах та бронзовій пластині гундеструпського казана, суттєво відрізнялася від тієї, що представлена на скульптурі «Галла, що вмирає».

Найважливішим етнічним маркером кельтського воїна, який зазвичай дуже ретельно відтворювали античні митці, був великий щит овальної форми (ілюстрація 4). Самі кельти надавали цьому предмету військового спорядження великого символічного та апотропеїчного значення. Щит був головним атрибутом кельтського воїна-найманця, оскільки лише за його наявності виплачувалася грошова винагорода (Polyaen. IV. 6. 17). За повідомленням Посидонія, галл, який добровільно погоджувався принести себе в жертву богам, лягав на щит (Athenaeus, IV, 40 р. 154 A-C). До сьогоднішнього дня зберігся кельтський щит, піднятий з dna оз. Невшатель. Виготовлений з дубових дощок він мав 110 см заввишки. Поверхню щита обтягували шкірою й вкривали зображеннями тварин та орнаментом, а його центр зміцнювали залізним умбоном, форма якого еволюціонувала від прямокутної скоби, що утримувала вертикальне дерев'яне ребро, до масивної напівсфери або загостреного конусу. Зі зворотного боку щит оснащувався залізною ручкою з горизонтальним хватом. Верхня та нижня кромки інколи обладнувалися металевим окуттям. Крім овальних щитів, відомі також зображення кельтського щита прямокутної або гексагональної форми. Кельтський щит був універсальною захисною зброєю: він ефективно прикривав верхню та нижню частини тіла воїна й міг використовуватися як для двобоїв, так і для битви у зімкненому шикунанні «черепашкою» (Liv. X. 29. 6. 12) або фалангою (Caes. BG. I. 24-26).



Ілюстрація 4. Античні зображення кельтського захисного спорядження: рельєф з храму Афіни у Пергамі й статуя воїна з Мондрагона.

Греки називали овальний щит «фіреєм», тобто «подібним до дверей», тоді як у римських джерелах для позначення як власне кельтських пласких овальних щитів, так і римських напівциліндричних використовувався термін *scutum* (пор.: д.-ірл. *sciath*). В Італії щити овальної форми були відомі задовго до кельтів

[12, s. 175-177, Вг. 1]. На Балканах та у Східному Середземномор'ї фіреї також могли вперше з'явитися ще до кельтської навал. Зокрема, овальні щити зображені на стінах Казанликської гробниці у Фракії (кін. IV ст. до н. е.) [3, обр. 32], а також на віфінському надгробку Менаса, який традиційно датують 281 р. до н. е. [5, с. 312; 14, р. 363]. Проте, надгробок Менаса нині датують дещо пізнішим часом [1, с. 157-158]. Що ж стосується Казанликської гробниці, то не виключено, що на її стінах зображені пласки плетені щити, форма яких могла бути запозичена в іллірійців [23, р. 544].

Так чи інакше, масове використання овального щита в античному світі було запроваджене кельтами й в елліністичному мистецтві такий щит асоціювався саме з ними. Деякі зображення кельтських щитів відрізняються майже фотографічною точністю. Це, зокрема, можна сказати про рельєф з фризу пергамського храму Афіни Нікіфори, на якому зображена трофейна кельтська зброя. Цікаво, що сам фриз, виготовлений ймовірно у першій третині II ст. до н. е., відтворює міфологічну гігантомахію. Майстерно виконані зображення трофейної кельтської зброї мали підкреслювати паралель між прадавньою битвою богів з гігантами та подвигами Евмена II, який розгромив галатів. Крім щитів, серед предметів захисного спорядження на рельєфі зображено кольчугу й шолом. Зображення останнього з точністю відповідає відомим за археологічними знахідками залізних шоломів з посиленою тулією [20, s. 293-317].

Посидоній зазначає, що кельти прикрашають свої шоломи рогами або металевими зображеннями птахів та тварин. Такі шоломи відомі як за кельтською іконографією, так і за археологічними джерелами [23]. Залишається загадкою, чому такий екзотичний предмет обладунку не привертав увагу грецьких митців. Загалом відомо досить незначну кількість зображень кельтських воїнів у шоломах, при чому у переважній більшості вони не мають нічого спільного з реальними прототипами. Що стосується кольчуги, винайдення якої

приписують кельтам, то рельєф храму Афіни залишається єдиним елліністичним зображенням цього обладунку в кельтському контексті (ілюстрація 4). При цьому власне кельтські зображення воїнів у кольчугах [11, р. 787-788, fig. 10; 18, р. 36-37, fig. 1-3], так само як і фрагменти кольчужного плетіння у латенських похованнях відомі.



Ілюстрація 5. Бронзові елліністичні статуєтки кельтських воїнів з достовірно відтвореними елементами озброєння: поясний ланцюг (зліва) та меч з Х-видним руків'ям.

Переважна більшість елліністичних зображень репрезентує кельтських воїнів озброєних мечами, що різко контрастує з даними поховань: лише відносно невелика кількість воїнських могил кельтів містить клинкову

зброю. Меч був зброєю вождів та найбагатших воїнів. Використовувався він переважно вершниками. Як вже зазначалося, кельтський меч являв собою високоякісну й технологічну зброю. Довжина його клинка становила зазвичай близько 65-70 см., однак наприкінці II ст. він став ще довшим, сягаючи 1 м й більше. Збільшення довжини клинка було обумовлене пристосуванням до потреб кінноти [8, s. 32]. Для народів Середземномор'я використання довгого меча було великою рідкістю, тому не дивно, що у греко-римських джерелах стосовно цього виду озброєння існувала термінологічна плутанина. Більшість грецьких авторів для позначення клинкової зброї кельтів використовувала звичні для себе терміни *ξίφος* (Plut. De Sam. XXVII) та *μάχαира* (Dion. Hal. 14. 9. 13; Paus. X. 32). Під цими назвами в елліністичному світі розуміли короткий меч з клинком прямої або викривленої форми. Лише Посидоній звернув увагу на це непорозуміння, й у своєму описі кельтського озброєння протиставив поширеним серед багатьох народів ксифосам кельтські «великі спати» (*μάκρας σπάθας*) (Diod. Sic. V. 30. 3). В римську епоху термін *spatha* закріпився за довгим мечем, який первинно використовувався галльською кіннотою. Водночас, у творах римських авторів – сучасників війн з кельтами, щодо кельтських мечів застосовувався термін *gladius*, яким зазвичай позначали короткий меч легіонера.

На відміну від греків та римлян, які носили меч на плечовому ремені з лівого боку тіла, кельти привішували меч з правого боку на поясному ланцюзі зі шкіряною основою [17, р. 512-516, fig. 1-3]. Стилізовані поясні ланцюги нерідко присутні на зображеннях кельтських воїнів. При цьому точність зображення самих мечів, залишає бажати кращого: у переважній

більшості випадків вони не мають нічого спільного з реальними предметами⁷. Єдине виключення становлять рідкісні короткі мечі з руків'ям у вигляді літери «X», які у кельтів мали символічно-статусний характер [16, р. 69]. Збереглося кілька точних елліністичних зображень цього незвичного для греків та римлян типу клинкової зброї (ілюстрація 5).

В античній історіографії неодноразово згадуються списи, які використовувалися кельтами у якості одного з основних видів наступальної зброї. Згідно з описом Посидонія, «поперед себе вони [кельти] виставляють списи, які називають “ланкіями” з залізними наконечниками завдовжки в один лікоть та більше й завширшки трохи більше за дипалесту. Мечі в них не менші, ніж дротики в інших [народів], а наконечники дротиків більші за мечі. Деякі з їхніх дротиків викувані прямими, інші – хвилястими по всій довжині, щоб не тільки завдавати ріжучих ран, але й розривати рану [ще більше] при витягуванні списа з тіла» (Diod. Sic. V. 30. 2).

З писемних джерел випливає, що кельти використовували списи переважно у якості зброї ближнього бою. Античні автори неодноразово підкреслювали слабку стійкість кельтської піхоти при зіткненні з супротивником, озброєним металюною зброєю. Так, у 358 р. до н. е. Гаю Сульпіцію вдалося розбити кельтів завдяки масованому застосуванню римлянами дротиків (Appian. Celtica. I. 1). Полібій в описі битви під Теламоном зазначає, що «гезати», які становили елітну частину військ коаліції кельтських племен, були перебиті римською легкою піхотою (Polyb. II. 28-29). Важких втрат кельтам завдали легкоозброєні етолійці під час битви у Фермопільській ущелині у 279 р. до н. е. (Paus. X. 21. 2). Проте, найбільш яскравим є опис битви галатів з римлянами на горі Олімп у 179 р. до н. е. Лівій, його автор, підкреслює, що кельти програли, тому, що були нездатні вести бій на відстані, не мали достатньої кількості металюної зброї й не спромоглися використати з цієї метою каміння, якого було повно у цій місцевості (Liv. XXXVIII. 21. 7-8). У пізніших джерелах протиставлення легких дротиків, якими була озброєна римська піхота, важким ударним списам кельтів стало стереотипним (Dyonis. Hal. XIV. 9. 13). Лише за часів галльських війн середини I ст. до н. е. з'являються згадки організованого застосування кельтами металюної зброї (Caes. BG. II. 25; II. 27; III. 4; III. 25).

З античної історіографії відомо, що у кельтів існувала доволі широка номенклатура термінів, якими позначали різні види списів. Серед них *lancea* однозначно описана Посидонієм як важкий спис для ближнього бою, тоді як значення інших залишає можливість для різночитань. Найбільш раннім кельтським терміном для позначення списа слід вважати слово *gaesum*, яке ще в період ранньої республіки перейшло до латини. У римлян слово «гезум» позначало дротик, призначений для ураження супротивника на відстані (Liv. VIII. 8. 5; XXVI. 6. 5). У кельтів, однак, словом «гезум» позначали універсальний спис, призначений як для метання, так і для ближнього бою. Похідною від цього терміну була назва списоносців-гезатів, з якими, як було зазначено вище, легко впоралася озброєна металюною зброєю римська піхота. Очевидно, близьким до первинного значення кельтського терміну є опис гезума Лексикографом Судой який зазначає, що «гезуум це спис-контос, який дається для оборони, подібний до списа-доратоса» (87. 1).

Подібне призначення мав, очевидно, й згаданий античними авторами різновид древкової зброї під назвою *matara* або *mandaris* (IV. 4. 3). Термін походить від індоєвропейської основи **magh-* «битва» (пор.: д.-ірл. *tach* й д.-грецьк. *μάχη*), так само як і

⁷ Це стосується навіть дуже деталізованих зображень фризу храму Афіни Нікіфори.

грецька назва короткого меча з кривим клинком *μάχαρα*. Цікаво, що схожу назву (*matadh achalaise*) носив кинджал, який використовували горці Шотландії [19, р. 20]. З писемних джерел відомі два епізоди бойового застосування матари. У першому з них йдеться про поранення завдане цим видом зброї римському консулу Марку Попілію Ленату, який знаходився у перших рядах свого війська [laeuo umero matari prope traiecto cesserat parumper ex acie] (Liv. VII.24.3). Друге належить Цезарю, який розповідає як ар'єргард розбитого війська гельветів та бойів забарикадувався возами, й звідти кельти "розмахували матарами, а також кидали трагули й завдавали поранень нашим" [non nulli inter carros rotasque mataras ac tragulas subiciebant nostrosque vulnerabant]. Цезар, таким чином, розрізняє два види древкової зброї у галлів: легкі дротики трагули, призначені для ураження супротивника на відстані, й матари, якими галльські воїни "розмахували"⁸.

Археологічні матеріали дають підстави вважати, що саме списи були найбільш поширеною зброєю кельтів, адже вона представлена майже в усіх воїнських похованнях латенського періоду. Побудувати хронологічну класифікацію наконечників списів наразі неможливо з огляду на величезну кількість існуючих варіантів. Зазначається лише тенденція до еволюції форми наконечника списа-ланкії від відносно короткої листовидної до видовженої ланцетовидної [18, р. 59, fig. 10]. Наприкінці III ст. до н. е. довжина наконечника ланкії сягала 70 см. Нечисленні збережені древка латенських списів мали довжину від 250 до 400 см. Поряд із цим використовувалися дротики довжиною до 120 см з легкими наконечниками, а також універсальні списи (170-210 см), які можна було жбурляти на невелику відстань або використовувати у рукопашному двобої [8, р. 89-90]. Судячи з матеріалів поховань, саме універсальний спис був основною зброєю більшості кельтських воїнів, що до певної міри контрастує з греко-римською іконографічною традицією.

Загалом, можна констатувати, що для античної іконографії характерні стереотипні зображення кельтських воїнів, які втілювали грецькі, етруські та римські уявлення про образ чужого. Художніми засобами митці намагалися передати дикість та нестримність варварів, їхній екзотичний зовнішній вигляд, культурну й технологічну відсталість. За виключенням деяких деталей (насамперед, щитів овальної форми), які слугували для ідентифікації глядачем зображених фігур саме як кельтів, предмети озброєння та військового спорядження варварів здебільшого відтворювалися схематично й без претензій на достовірність. Лише в окремих випадках зброю кельтів зображували з майже фотографічною точністю. Це характерно, зокрема, для рельєфів храму Афіни Нікіфори, де реалістичні зображення трофейної кельтської зброї мали посилювати пропагандистський ефект сцени міфологічної гігантомахії як метафори перемоги пергамського царя над варварами. В цілому, сформоване античною іконографією кліше оголеного кельтського вояка, який з мечем кидається на гопліта або вершника у повному обладунку, суперечить як археологічним матеріалам, так і писемним греко-римським джерелам. Інформація останніх щодо кельтських військових звичаїв і традицій, незважаючи на наявність окремих перекирочень та недоречностей, перегукується з археологічними джерелами.

⁸ Зауважимо, що у російськомовному перекладі М. Покровського слова *rotasque mataras* пропущені.

Список джерел та літератури

1. Габелко О. История Вифинского царства / О. Л. Габелко – СПб.: ИЦ «Гуманитарная академия», 2005. – 576 с.
2. Габелко О. О злокозненности Лукиана, или несколько реплик о колесницах азиатских кельтов / О. Л. Габелко // *Studia Historica*. – 2003. – Vol. III. – С. 74-82.
3. Домарадски М. Келтите на Балканския полуостров IV – I в. пр. н. е. / М. Домарадски – София: Наука и изкуство, 1984. – 175 с.
4. Монгайт А. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века / А. Монгайт – М.: Наука, 1974. – 408 с.
5. Фролова Н. Об изображении щита и меча на одном типе монет боспорского царя Левкона II (вторая половина III в. до н.э.) Н. А. Фролова // *Проблемы истории, филологии, культуры*. – 1999. – Вып. VII. – С. 310–325.
6. Andreae B. L'âge des Celtes dans le monde antique: l'art hellénistique // *Les Celtes* / Ed. S. Moscati. – Paris: EDDL, 2001.61-69
7. Bieńkowski P. Les Celtes dans les arts mineurs Greco-Romaine / P. Bieńkowski – Cracovie: Imprimerie de l'Univ. des Jagellons, 1928. – 249 p.
8. Bochnak T. Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim / T. Bochnak. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – 290 s.
9. Bohn R. Altertümer von Pergamon. Bd. II. / R. Bohn. – Berlin: Königliche museen zu Berlin, 1885. – 65 s.
10. Brunaux J.-L., Lambot B. Armement et guerre chez les Gauloise. 450-52 av. / J.-C. Brunaux J.-L., Lambot B. – P.: Editions Errances, 1987 – 220 p.
11. Dietler M., Py M. The warrior of Lattes: an Iron Age statue discovered in Mediterranean France / M. Dietler, M. Py // *Antiquity*. – 2002. – Vol. 77. – P. 780-796.
12. Eichberg M. Scutum. Die Entwicklung einer italisch-etruskischen Schieldform von den Anfängen bis zur Zeit Caesars. Frankfurt am Mein; Bern; New York; Paris: Peter Lang, 1987. – 335 s.
13. Filip J. Keltové ve středni Evropě / J. Filip. – Praha: Naklad. ČSAV, 1956. – 552 s.
14. Gunby J. Oval Shield Representations on the Black Sea Littoral / J. Gunby // *Oxford journal of archaeology*. – 2002. – Vol. 19(4). – P. 359–365
15. Marszal J. R. Ubiquitous barbarians: representations of the Gauls at Pergamon and elsewhere // *From Pergamon to Sperlonga: Sculpture and Context* / Eds. N. T. de Grummond, B. S. Ridgway. – Berkley: University of California Press, 2000. – P. 191-234.
16. Pleiner R. The Celtic Sword / R. Pleiner. – Oxford: Clarendon Press, 1993. – 196 p.
17. Rapin A. Les armes des Celtes des messages enfois sous la rouille / A. Rapin // *MEFRA*. – 1996 -2. – 108. –P. 505-522.
18. Rapin A. L'Armement celtique en Europe: Chronologie de son Evolution Technologique du V^e au I^{er} s. av. J.-C. / A. Rapin // *Gladius*. – 1999. – №19. – P. 33-67.
19. Robertson J. A. Concise historical proofs respecting the Gael of Alban / J. A. Robertson. – Edinburgh: W.P. Nimmo, 1866. – 542 p.
20. Schaaf U. Keltische Helme / U. Schaaf // *Antike Helme* / Bottini A. (ed.). – Mainz: Verlag des Römisch-Germanischennak Zentralmuseum, 1988. – S. 293-317.

21. Scheeres M. et al. 'Celtic migrations': Fact or fiction? Strontium and oxygen isotope analysis of the Czech cemeteries of Radovesice and Kutná Hora in Bohemia // American journal of physical anthropology. – 2014. – Vol. 155. Is. 4. – P. 496-512
22. Stoyanov T. The Mal-Tepe tomb at Mezek and the problem of the Celtic kingdom in South-Eastern Thrace / T. Stoyanov // In Search of Celtic Tyllis in Thrace (III C BC) / Ed. Vagalinski, L.F. – Aberystwyth, Sofia, 2010. – P. 115-119.
23. Webber C. Odrysian cavalry arms, equipment and tactics / C. Webber // Early symbolic systems for communication in Southeast Europe / Ed. L. Nikolova. –Oxford, 2003. – P. 529-554.

References

1. GABELKO O. (2005) Istoriiia Vifinskogo Tsarstva. SPb: Gumanitarnaia akademiia.
2. GABELKO O. (2003) O zlokoznennosti Lukiana, ili neskolko replik o kolesnitsakh aziatskikh keltov. In: Studia Historica. Vol. III, 74-82.
3. DOMARADSKI M. (1984). Keltite na Balkanskiia poluostrov 4-1 v. pr. n. e. Sofiia: Nauka I izkustvo.
4. MONGAIT A. (1974). Arkheologiiia Zapadnoi Evropy. Bronzovyi I zheleznyi veka. Moskva: Nauka.
5. FROLOVA N. (1999). Ob izobrazhenii shchita I mecha na odnom tipe monet bosporskogo tsaria Levkona II (vtoraia polovina 3 v. do n. e.). In: Problemy istorii, filologii, kultury. VII, 310–325.
6. ANDREAE B. (2001). L' mage des Celtes dans le monde antique: l'art hellénestique. In: Moscati S. (ed.). Les Celtes. Paris: EDDL, 61-69
7. BIENKOWSKI P. (1928). Les Celtes dans les arts mineurs Greco-Romaine. Cracovie: Imprimerie de l'Univ. des Jagellons.
8. BOCHNAK T. (2005). Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
9. BOHN R. (1885). Altertümer von Pergamon. Bd. II. Berlin: Königl. museen zu Berlin.
10. BRUNAUX J.-L., LAMBOT B. (1987). Armement et guerre chez les Gauloise. 450-52 av. P.: Editions Errances.
11. DIETLER M., PY M. (2002). The warrior of Lattes: an Iron Age statue discovered in Mediterranean France In: Antiquity. Vol. 77, 780-796.
12. EICHBERG M. (1987). Scutum. Die Entwicklung einer italisch-etruskischen Schieldform von den Anfängen bis zur Zeit Caesars. Frankfurt am Mein; Bern; New York; Paris: Peter Lang.
13. FILIP J. (1956). Keltové ve středni Evropě. Praha: Naklad. ČSAV.
14. GUNBY J. (2002). Oval Shield Representations on the Black Sea Littoral. In: Oxford journal of archaeology. Vol. 19(4), 359–365
15. MARSZAL J. R. (2000). Ubiquitous barbarians: representations of the Gauls at Pergamon and elsewhere. In: Grummond N. T. de, Ridgway B. S. (eds.) From Pergamon to Sperlonga: Sculpture and Context. Berkley: University of California Press, 191-234.
16. PLEINER R. (1993). The Celtic Sword. Oxford: Clarendon Press.
17. RAPIN A. (1996). Les armes des Celtes des messages enfois sous la rouille. In: MEFRA. 2.108, 505-522.

18. RAPIN A. (1999). L'Armement celtique en Europe: Chronologie de son Evolution Technologique du V^e au I^{er} s. av. J.-C. In: Gladius. 19, 33-67.
19. ROBERTSON J. A. (1866). Concise historical proofs respecting the Gael of Alban. Edinburgh: W.P. Nimmo.
20. SCHAAF U. (1988). Keltische Helme. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischennak Zentralmuseum, 293-317.
21. SCHEERES M. et al. (2014). 'Celtic migrations': Fact or fiction? Strontium and oxygen isotope analysis of the Czech cemeteries of Radovesice and Kutná Hora in Bohemia. In: American journal of physical anthropology. Vol. 155. Is. 4, 496-512.
22. STOYANOV T. (2010). The Mal-Tepe tomb at Mezek and the problem of the Celtic kingdom in South-Eastern Thrace. In: Vagalinski L.F. (ed.) In Search of Celtic Tyllis in Thrace (III C BC). Aberystwyth, Sofia, 115-119.
23. WEBBER C. (2003). Odrysian cavalry arms, equipment and tactics. In: Nikolova L. (ed.). Early symbolic systems for communication in Southeast Europe. Oxford, 529-554.

***“Мечі у них не менші, ніж дротики в інших народів, а наконечники дротиків більші, ніж мечі”:* кельтська зброя у греко-римській іконографії та історіографії**

У статті здійснено зіставлення свідчень античних писемних та іконографічних джерел про зброю давніх кельтів з інформацією археологічних джерел. Зазначено, що греко-римська історіографія висвітлює кельтів як схильних до масових переселень кровожерливих дикунів. Кельти хаотично атакували стрункі бойові порядки греків та римлян, використовуючи велику за розміром, але погано виготовлену зброю. Грецькі та римські митці зображували кельтів як озброєних мечами оголених чоловіків атлетичної статури. Їхніми супротивниками здебільшого є вершники або гопліти у повному озброєнні. З елементів зовнішнього вигляду та озброєння кельтів з історичною достовірністю відтворювалися лише щити овальної форми, а також зачіски та вуса, які вважалися етнографічними маркерами кельтів. Такий образ кельтських воїнів мав не меті підкреслити військово-технічну та інтелектуальну перевагу греків та римлян над варварами. Насправді, в останні століття до нашої ери лише невелика частина кельтів рала участь у міграційних рухах, а звичай оголення воїнів під час битви був для кельтів майже таким саме екзотичним, як і для самих греків та римлян. Кельти широко використовували кінноту та бойові колісниці, але більшість їхнього війська складала піхотинці, озброєні щитами та списами, призначеними для ближнього бою. Ця піхота була, серед іншого, придатна й для ведення бою у зімкненому шикуванні. Значна увага у статті приділена термінам, які використовували греко-римські автори для позначення кельтської зброї.

Ключові слова: давні кельти, військова справа, озброєння, античні джерела, іконографія, гезум, матара.